

Margarida Aritzeta

LES DONES DEL LLI

LES DONES DEL LLI

Notes de Color — 123

LES DONES DEL LLI

MARGARIDA ARITZETA

□■ Cossetània

Primera edició: febrer del 2024

© del text: Margarida Aritzeta

Portada: fragment de la pintura *Les filadores*, de Diego Velázquez

© d'aquesta edició:
9 Grup Editorial
Cossetània Edicions
C. de la Violeta, 6 • 43800 Valls
Tel. 977 60 25 91
cossetania@cossetania.com
www.cossetania.com

Disseny i composició: 3 x Tres

Impressió: Romanyà Valls, SA

ISBN: 978-84-1356-333-6

DL T 13-2024

No és permesa la reproducció total o parcial d'aquest llibre, ni la seva incorporació a un sistema informàtic, ni la seva transmissió en cap forma ni per cap mitjà, sigui electrònic, mecànic, per fotocòpia, per gravació o altres mètodes, sense el permís previ i per escrit dels titulars del *copyright*.

*En memòria de Petronilla Astiasaran i de Luzia Ondarra,
les dues mares de Domingo Aritzeta.*

«A Petronilla d'Astiasaran, cent floques de lli cardat i pentinat,
i a Migela i a Katalina d'Etxeberria, a cada una, cent més.»

Testament de Maria d'Astiasaran
Errezil, 4 de març de 1664.¹

1. A l'original: «A Petronilla de Astiasaran, cien copos de lino curado y adreçado, y a Miguela y Catalina de Echeverria, a cada, otros cien.» Ref. GPAH 2-2376 B14r.

ÍNDEX

Arbeca, febrer de 1704	9
Errezil, 1549. Flors de lli	12
1525. Paraules de futur.....	14
1541. La senyora del Llamp.....	18
Zezilia, la dona que parlava amb les abelles.....	30
1577. Tristan	32
Sagar errea, eta ardao gorria.....	35
Llaços familiars.....	40
Peneditu-vos, peneditu-vos!	41
La vida que fuig.....	46
1605. La casa, la vida, allà dalt	51
1612. La fleira Goenaga	57
1618. Paraules que són punyals	67
1618. Tan a prop dels aufranys, tan lluny de terra.....	70
1628. La mort que tot ho aplanava.....	72
1628. Les dones del lli.....	74
1629. L'últim fill de la casa de Goenaga.....	84
1630. La forastera.....	86
1630. Trobades furtives a la llinda del bosc	97
La crida del bosc.....	101
La filla del serpent	103
1633. Compromisos.....	108
Pactes trenquen lleis [Infoli privat d'un escrivà, nota 1]	111

Afers de família [Infoli privat d'un escrivà, nota 12]	121
La Casa del Lli.....	124
1639. El camí dels morts	127
1640. Les dones i els dies.....	131
La noia del pou d'enllinar.....	136
La Casa dels Pobres	143
1643. La vida allà dalt	145
1643. Està sola i és un nen	154
L'art de guardar secrets.....	159
1647. L'hivern més llarg	167
1656. Ja n'hi ha prou, de jutges i plets	169
Un home ferit de mort [Infoli privat d'un escrivà, nota 27]	172
Olor de terra molla.....	184
1668. Enterreu els morts i continueu amb la vida.....	189
Dona que riu, parenta del dimoni	194
Lluny de casa, una altra casa	197
Les dones del lli. Índex de noms de la novel·la i algunes explicacions.....	199
Abreviatures dels arxius consultats	236
Agraïments.....	237

ARBECA

Febrer de 1704

El dia que Inazio Aritzeta s'anava a casar, plovia. Era diumenge, l'endemà de la Candelera de 1704, i malgrat el fred i la mullena i que a la nit havien caigut quatre volves de neu, una colla de dones del poble havien anat a veure com aquell foraster es casava amb la noia de cal Taveni.

Inazio va alçar la mirada cap al cel espès de bromes abans de travessar la plaça per enfilear la graonada de l'església. Qualsevol en el seu lloc hauria mirat a terra per evitar bassals i pedres, però a ell això no li importava. Estava content. Aquella pluja que amarava una terra àrida i avara que no et donava res sinó a canvi de molt d'esforç era un bon senyal. Li venia a dir alguna cosa que aquelles dones aixoplugades sota els porxos i embolicades amb manteletes gruixudes de llana no podrien entendre mai.

Les va sentir que murmuraven mentre els passava a la vora.

—A jo em faria por donar la filla a un desconegut —va dir una, la més vella.

—I a mi! Aqueixos forasters tan aviat són aquí com l'endemà són allà —va dir una altra.

—Qui sap de què fuig, lo nuvi. Algú sap d'on ve? Jo no les tindria totes.

—Diu que és d'una casa antiga —va explicar la més vella.

—I doncs, què hi fa aquí?

—Les cases antigues de vegades tenen les teulades foradades.

Les dones van riure i les seves rialles, com un cor de merles, es van fondre amb el so de l'aigua que repicava sobre els teulats i les lloses de pedra.

Una casa antiga. Això deia amona Luzia quan explicava històries a les dones que filaven i teixien el lli vora el foc a la cuina del baserri les llarguíssimes tardes d'hivern. Inazio aleshores era un marrec i de vegades ajudava les filadores a fer madeixes. Per aquells dies ja quasi no s'hi veia, amona Luzia. Tenia un tel als ulls que no li deixava figurar les coses. Però els dits li conservaven la memòria dels dies joves i dels gestos coneguts. O això deia.

—Una casa tan antiga! —es planyia amona Luzia—. I tot perquè un dia vaig desitjar la mort d'un home!

Inazio s'havia aturat. Notava que les cames li pesaven. L'aigua li regalimava cara avall. Per què li venia ara al cap aquell lament d'amona Luzia i aquelles històries? Les dones se'l miraven, encuriosides.

—A veure si ara es farà enrere.

—No seria pas lo primer ni el darrer, t'ho puc ben assegurar.

—Té, guaita. Ves quines coses fa la por de casar-se quan t'arriba aquella hora.

Ell les sentia al seu darrere i entenia tot el que deien, però només tenia ulls per a l'aigua que se li anava entollant al clot de les mans, com si a través d'aquella aigua pogués atrapar els dies d'infantesa que li havien fugit, les veus, els gestos, la família que havia deixat enrere, un món amb massa boques i massa poc pa per alimentar els seus fills.

—Li deu faltar un bull, amb lo fred que fa —va dir una de les comares.

—No em facis parlar! —va dir una altra—, que encara ens sentiria el vicari.

I va tornar a ressonar el cor de merles amb una dringadissa nova, com de picarols.

Inazio es va treure la gorra i es va passar les mans molles pels cabells espessos, es va ajustar el gec i va acabar de travessar la plaça, pensant que aquella pluja i aquelles dones li donarien sort en la vida nova que avui començava. Va pujar les escales amb quatre salts i, amb el cap descobert, va entrar a l'església. Una casa antiga. Sí. Això li explicava de menut amona Luzia enmig de contes i relats que el feien badar d'admiració, panteixar de neguit o tremolar de por. Deien que les contalles eren cosa de dones, però també havia sentit que aitona Joanes, un avi que ell ja no havia conegut, era el millor rondallaire

que hagués viscut mai a la falda de l'Hernio. Si un dia Déu li donava fills, ho provaria.

La nau de l'església feia una olor intensa d'humanitat, d'encens i de cera cremada.

Una olor familiar.

Va mirar les columnes, els carreus, la volta. La nau. Tot era sòlid i fet per durar més enllà dels homes que l'havien construïda. I va pensar per un moment en els qui, com ell, tallaven la pedra i donaven forma als somnis dels arquitectes. La seva vida anava allà on hi havia un encàrrec, era això el que l'havia dut a Arbeca. Això i les pedres de Preixana. Tant de bo s'hi pogués quedar, aquí, lluny de trasbalsos, de penúries i de guerres, i enfondir-hi les arrels de casa seva.

Sí, tot sortiria bé.

La núvia, Maria Taveni, tenia disset anys. Ell en tenia trenta-tres. Una edat tan bona com una altra per casar-se.

Errezil, 1549
FLORS DE LLI

Txaringo s'havia assegut sobre un tou d'herba i contemplava l'estesa de flors de lli que coronaven les tiges, menudes i de pètals delicats, fins a perdre's de vista. Floririen fins a set vegades i set vegades moririen abans de formar-se les cabeces. L'aire les removia mansament i barrejava el blaus i els verds i els ocres amb els grisos i quasi els malves en un revoltim de murmuris i insectes.

—Així és el mar, que s'endú els homes i no els torna —va dir al vailet que seia al seu costat.

Tenia sis anys, el minyó.

Un esvol d'abelles brunzia a prop seu.

—El mar és així com la guerra? —va preguntar el nen.

—La guerra? —es va admirar la dona—. Qui te n'ha parlat?

—L'oncle. Diu que si el hugonots no paren de créixer al final hi haurà una guerra i s'enduran els homes joves i que molts no tornaran.

La dona va sospirar. Havia plantat aquell camp de lli amb les seves mans i en menys d'un mes estaria llest per collir. No havia vist mai el mar. Ni la guerra. Però sabia que s'enduien els homes i que molts no tornaven i que les dones s'ho havien de manegar per tirar endavant la vida sense ells.

—Un dia, quan sigui gran, jo també hi aniré, a la guerra.

La dona no va dir res.

Un aufrany, amb les ales esteses, planava per damunt dels seus caps. Darrere d'ell es dibuixava el cim rocallós de l'Hernio en la blavor a penes enteranyinada del cel.

El dia que l'havien promès amb el seu cosí de Getaria, Txaringo havia vist volar un aufrany per damunt de les capçades dels roures.

Poca cosa més recordava d'aquell dia: la rapinyaire magnífica d'un blanc de neu amb les puntes i els baixos de les ales d'un negre afuat retallant-se sobre la foscor del bosc i aquell nen d'orelles encetades pel fred que un dia seria el seu home. Quan siguis gran, li havien dit. Potser aquella au fent cercles damunt dels seus caps li estava dient que alguna altra cosa era a punt de perdre's. O de canviar. Mai no se sap si amb els canvis s'hi perd o s'hi guanya.

—Què mires? —li va preguntar el vailet.

—L'aufrany. Feia temps que no en veia cap de tan gros.

—Menja carn morta. I ous. I bestioles.

—Sí.

—M'ho va dir l'oncle. No tinguis por que no ens farà cap mal.

Txarango li va esbullar els cabells amb els dits.

—Sabies que té el cap groc?

—Sí.

—Però de tan lluny no se li veu. Ni les potes, perquè les té arrupides quan vola.

—Saps moltes coses.

—I encara en sabré més. Diu l'oncle que m'ensenyarà a llegir.

—Ben fet.

—I després aniré a la guerra.

Txarango va somriure. Un dia ets una nena i al cap de res els teus somnis han volat.

—Va, anem. Agafa la garba.

Van agafar les garbes de falgueres i matissa que havien estat tallant a la llinda del bosc, se les van carregar a l'espatlla i van enfilel el senderó de casa. De lluny els arribaven els bels i els esquellerincs del ramat. Tot estava quiet. L'oncle i dos homes més eren als pendants de pastura, els d'abans d'arribar a la roureda, posant unes fites que havien de marcar la partió de les terres i dels baixants de l'aigua. Fins ara havien estat una sola família. Dues cases i una sola família. Però havia arribat el moment de deixar les coses clares, més que res per si els que vindrien en endavant no anaven tan ben avinguts com havien anat sempre. L'oncle era un home savi i molt previsor.

L'aufrany encara era allà, fent cercles. Majestuós. Terrible.

1525

PARAULES DE FUTUR

Diu que quan Txaringo tenia vuit anys havien comparegut a les cases d'Aritzeta un home i un nen que semblaven perduts. Era per l'abril o pel maig, l'època de collir els naps i sembrar el lli. Venien de la costa pel camí de Sant Jaume, el que passa per Hernani i va carenejant la serra fins a Bidania i Tolosa. El vailet que acompanyava l'home no tenia pas més de deu anys i era tot pell i ossos, però el seu oncle, que carregava una alforja a cada espatlla, tenia un posat adust, quasi ferotge, amb aquella barba serrada i els cabells foscos lligats en una cua, i aquelles celles espesses, els ulls brillants i el peus ben calçats i preparats per sirgar tant pel pla com per la muntanya, que no semblava que res al món el pogués fatigar. Un mosso que amuntegava fems a la casa de Dalt els va veure venir de lluny i els va convidar a seure, fer un glop d'aigua i un mos abans de continuar el viatge, pensant que eren pelegrins extraviats. Però el viatger, que tenia una veu dolça i uns gestos educats que contrastaven amb la ferocitat del seu aspecte, li va dir que no anaven de pas i que portava les llavors que li havia encarregat l'amo, son cosí.

Els cosins feia anys que no es veien, no s'haurien reconegut pas si s'haguessin creuat en un camí. Van celebrar la trobada amb una gerra de sidra i un bon dinar, un crostó de pa de mill i un tupí de penques de bleada amb llard, costelló de porc i cigrons, i els homes van menjar i van beure i van continuar xerrant mentre es xuclaven amb delit els dits sucosos i els infants i les dones menjaven a la vora del foc. El foraster, que venia de Getaria de recollir el nebot però tenia plaça a Deba i feia anys que es dedicava al comerç, va lloar les qualitats de la llinosa que li duia, de bona llavor portuguesa, com no n'hi havia d'altra.

—Però és cara, renoi! —es va queixar l'amo.

—Perquè no tothom et vendrà llinosa de primera com la que et porto jo. Una llinosa a meitat de preu que no et germini o que et faci un lli escarransit, encara és més cara. La que ens ve per mar de Galícia o de Portugal hauria de ser més barata, i ho és, però de vegades, una mica de mar grossa i ja em tens que l'aigua inunda la coberta, arriba a les bodegues i amara de salabrors la càrrega de la nau abans d'escolar-se a la sentina. I allò s'ha de vendre, no tinguis por que mai te'n diran res si s'ha mullat, i te la faran pagar per bona, la llavor, oh, i tant. Però aquesta, jo no te la vendré mai. Et faries creus dels farcells que cauen a l'aigua al moment de desembarcar o que es mullen per la desídia dels estibadors. Hi ha unes pèrdues que ni te les imagines. Les bones llavors triades, tant si venen per terra com per mar, són cares, perquè la mar ja no és el que era, que els que hi treballen no són bons per a res, no com a l'època de l'aitona, al cel sigui, que es feia el Cantàbric fins a les illes del Nord com si caminés per casa, llavors sí que se'n sabia. Però ara el mar és ple de grumets i estibadors morts de gana sense ofici ni benefici i de comerciants sense entranyes que tant els fa el que tu hi perdis, que et donaran bou per bèstia grossa si et veuen que no hi entens. I després hi has de comptar els impostos, que n'hi ha que venen llinosa d'amagat i sense llicència i, ja hi tornem a ser, qualsevol es veu amb cor de vendre d'estranguis i ves a saber què compres i si després no et germina, endevina qui t'ho ha fet.

Davant d'aquesta vehemència, l'amo va callar i van continuar menjant.

A la tarda, mentre esperaven l'escrivà que havia de prendre nota dels tractes, van anar a veure les ovelles i les vaques i es van arribar fins a un replanell arrecerat on anys enrere hi havien plantat pomeres. I s'hi veia una estesa d'arbrissons que començaven a florir i era cosa curiosa aquell caramull de flors blanques sobre el verd dels prats, que era com si els hagués nevat en un dia de sol.

—Un dia tota aquesta vall serà un pomerar frondós —va ponderar l'amo amb un orgull ben fonamentat—, ja veuràs quina olor i quina fruita.

—I quin bededeu de sidra —va respondre el cosí.

Llavors, en algun moment de la tarda, això Txaringo tampoc no ho recordava, van acordar el seu compromís entre el vailet de Getaria, que era el quart de set germans, i ella. El marrec va respirar alleujat. Va explicar a les nenes, Maria i Txaringo, i a Andres, el menut, que mai no se separava de les seves germanes, que tota l'estona havia temut que el seu oncle el deixaria en aquell baserri perdut entre muntanyes per fer de mosso. Alguns dels seus amics de Getaria havien corregut aquella sort, si no és que els embarcaven de grumets o els posaven d'aprenents a carregar mineral en una ferreria lluny de casa. Els va dir amb el més gran dels secrets que aquelles dones del mas, cofades amb lligadures de fil que els embolicaven el cap fins a les celles i es recar-golaven en cucurulles estrambòtiques, amb la seva manera de parlar abrupta, quasi incompreensible, els ulls foscos sempre a l'aguait i els llavis esmolats, amb aquelles mans vermelles i encetades pels freds i els lleixius, li feien por. Que no s'hauria quedat amb elles per res del món. Però un matrimoni per paraules de futur era un bon tracte. Quan siguis gran, li havien dit. I ell encara trigaria molt a ser gran. Estava content de poder tornar a casa, viure amb les seves germanes, ajudar la mare a salar el bacallà i a preparar els ormeigs de pesca a la barraca que tenien en aquella platja arrecerada i quieta en forma de petxina, qui sap si quan creixés una mica podria embarcar-se com l'avi Josef, Tristan que li deien, perquè de molt jove s'havia enrolat amb un aventurer portuguès fins a unes illes de l'Atlàntic sud que ningú no havia vist mai abans, un lloc ferotge on havien estat a punt d'embarrancar i morir, o això deia, i les havien anomenades les illes Tristan en honor del capità, que se'n deia, i Tristans en van dir des d'aleshores als membres d'aquella tripulació. L'avi sempre li explicava històries fabuloses de terres llunyanes, tresors, monstres marins i pobles exòtics que feien de bon imaginar. Sí, faria com l'avi. I si no es feia a la mar cercant aventures, seguiria els passos de son pare en un bacallaner, i durant els mesos d'hivern aniria al besuc, o a la sardina, de nits. O es faria comerciant com l'oncle, qui sap què seria de la seva vida. Un matrimoni per paraules de futur era una cosa que de moment no l'obligava a res.

Txaringo tampoc no en va entendre gran cosa, del que havia pas-sat aquella tarda, tot i que li van fer saber que el que s'havia parlat li

prometia una vida a cobert i que ja no li caldria patir per res fins que seria l'hora de la veritat. No sabia què volia dir estar a cobert ni tenia encara gaire noció del que era patir, ni de bon tros sabia de quina hora de la veritat li parlaven. Però devia ser una cosa bona perquè tothom estava content. I l'escrivà va anotar al final de tot del full que acabava d'escriure que, arribat el moment de la saó dels joves, si la noia es volia casar amb un altre, o quedar-se soltera o entrar en un convent, que tots aquells tractes i comptes de dots i diners que havien fet es tirarien enrere. I tots sabien que aquesta era una manera com una altra de dir, perquè Txaringo, ni cap de les nenes que es comprometien per paraules de futur, no farien altre que el que deien els documents i els hagués assignat la família. I els qui sabien signar van signar i es van anotar els noms dels testimonis perquè tot allò quedés lligat.

Llavors va ser quan Txaringo va veure volar l'aufrany. I tot el que havia ocorregut aquell dia li va marxar del cap, meravellada per aquell moviment majestuós de l'au que no parava de dibuixar un cercle darrere l'altre sobre la foscor dels faigs que vestien la falda de l'Hernio, com si busqués alguna cosa i no acabés de trobar-la o com si anunciés que la vida d'aquells nens s'havia romput per sempre.

1541

LA SENYORA DEL LLAMP

El vailet de Getaria tornava a aquella vall arrecerada de la falda de l'Hernio una nit de tardor, al cap de setze anys. Venia a casar-se. S'havia fet un home d'alçada mitjana, fornit i rude, i tenia el posat turmentat del qui no es queda gaire enlloc, devorat per la febre del mar, tal com són els homes que des de molt joves, embarcats en un balener, han dedicat la vida a perseguir un monstre.

En carenejar es va adonar que s'acostava una tempesta. Núvols espessos i foscos i trons i llampecs avançaven ràpidament des del nord-oest. Havia perdut el camí poc després de la borda d'Iturriotz i havia seguit les traces d'un corriol que apareixia i desapareixia a estones menjat per l'herbei, confiant que retrobaria la sendera. Però al cap de més d'una hora es va adonar no hi havia rastre de cap camí i era massa tard per tornar enrere. Esperava trobar la borda de Zelatun i la deu d'aigua on neix el rierol del mateix nom quan l'esclat d'un llamp va retallar la seva silueta fosca protegida pel capot de mariner en el paisatge solitari dels cims i va fer un bot. Va anar reconeixent els perfils, guiat per la mola de l'Hernio. La Senyora de les Tempestes rondava per la muntanya i si li venia de gust jugar amb ell estava perdut. Un esclat de llum vivíssima va estripar la negror per un instant i tot seguit un tro descomunal va fer retronar la terra. No es veia res a dos pams de distància i el cel sencer retronava sordament sobre el seu cap. Si aconseguia ficar-se entre la massa boscosa que endevinava al seu davant potser Ella no el veuria i estaria salvat. No havia de ser lluny del seu destí. De sobte l'aigua del cel va caure a raig com una cascada que es precipita daltabaix de la roca, com una onada que et colga sense deixar-te respirar, mentre els esclats seguits i intensos el

rodejaven. Mari, la Senyora del Llamp, brandant la seva destral, l'havia descobert i jugava amb aquella criatura indefensa, recreant-s'hi, rient. Les roques dels cims vibraven, xiulaven i espetegaven d'una manera espantosa manifestant tot el poder de la deessa. L'home sentia aquelles vibracions a la carn, als ossos de les cames, a les conques dels ulls, i temia que en qualsevol moment ell mateix s'esberlaria per dintre com un penyal fendit pel llamp.

Va provar de córrer entre el fragor dels trons que el perseguïen, cada vegada més seguits, més terribles, terroritzat. La remor infernal de les roques xiuladores i aquella vibració metàl·lica que se li ficava als ossos, eren insuportables. Un espetec brutal, com una fuetada que li hagués xuclat la força del cos, el va tirar a terra i va quedar atordit. Per un moment li va semblar veure el rostre de Mari burlant-se'n com una única cosa brillant enmig de la foscor, una carassa monstruosa incandescent que se li acostava i estava a punt de convertir-lo en una brasa roent. I llavors tot es va apagar.

Quan l'home va obrir els ulls, qui sap el temps que havia passat, va pensar que s'havia mort, perquè el silenci era absolut. Però llavors el crit d'una rapinyaire va esqueixar el silenci i es va adonar que tot estava bé, que el terrabastall dels llamps havia cessat i que no quedaven sinó esclats fugaços de llum vivíssima que dansaven de tant en tant entre pedres llunyanes com focs follets. Es va alçar amb penes i treballs i fent tentines va aconseguir arribar a la massa boscosa quan un nou ensurt el va aturar. En la foscor del bosc hi havia una llumenera que feia pampallugues, suspesa entre les branques altes del que semblava un faig. Es va fregar els ulls, es va eixugar la cara amb els palmells de les mans, desesmat, va tornar a mirar enlaire i llavors va veure que allà no hi havia cap llum. I va pensar que tot eren figuracions seves.

Més assossegat, l'home es va ficar al bosc.

El bosc es tancava sobre el seu cap i regalimava com si els arbres ploessin mentre ell caminava amb pas vacil·lant. I llavors, una altra vegada, la llumenera, ara ben clara, movent-se d'una branca a l'altra. Era la presència d'un avantpassat mort, sense cap dubte. L'home no va poder evitar un calfred. Havia sobreviscut a l'ira de Mari però no es veia amb forces per encarar-se tot seguit amb l'esperit d'un

difunt. A un mort no li pots donar l'esquena ni pots provar de fugir, si ho fas estàs perdut, li havien dit sempre, a un mort només hi pots anar de cara i que sigui el que Déu vulgui. I ell que havia desafiat les galernes més cruels, que havia mirat la Parca als ulls mentre perseguia la balena fins a matar-la a arponades enmig de les ones embravides, negres de sang, va caure de genolls tremolant i mormolant una pregària. Llavors va tornar a sentir l'esgarip de l'ocell nocturn i un ventijol suau va acaronar les branques més altes. L'home es va incorporar a poc a poc i va mirar enlaire, esbalaït. Aital, va cridar, ets tu aita? Què em vols dir? La llum va anar descendint lentament fins a acaronar-li la galta i llavors li va fugir i es va moure endins del bosc, joganera, i va començar a córrer deixant al seu pas una estela, fins que es va fondre.

Tornava a ploure.

Amb les mans a la ronyonada, l'home va doblegar l'esquena i va entomar l'aigua que li rajava cara avall, coll avall, capolat. Era freda, brutal, però no tant com la de les tempestes que braolaven a mar obert ni com la sang que se li havia encallat a les venes. Beneïda llum!, va mormolar. Son pare l'havia salvat de l'ira de la Senyora i ara li mostrava el camí. Va agafar aire i va sentir com el pit li cremava. Estava tan cansat que s'hauria volgut ajeure a recer d'una penya, però ara temia que si abandonava l'estela d'aquella lluminària es perdria irremissiblement entre llops i cingleres. Va arrencar a caminar amb la darrera força que li quedava, ja no pot faltar gaire, pensava, mentre avançava cap a la capçalera de la vall vigilant molt bé on posava els peus, perquè feia estona que el viarany, a voltes pedra, a voltes fang, a voltes herba rostida pel sol, alta fins als genolls, li desapareixia de la vista.

Una hora ben bona hi va passar encara.

Fins que enmig d'un esclat de llamps llunyans va veure el roure i l'ermita. Llavors es va fregar una mà pels ulls, meravellat. Tants anys i vet aquí la mateixa soca poderosa, la mateixa figura imponent del roure, tal com el recordava.

La pluja l'havia amarat i l'aventura li havia glaçat la sang. Però ell va sentir l'escalfor d'haver arribat a casa.

No va gosar trucar, era negra nit. Amb les alforges per coixí, es va caragolar sota el capot i es va adormir.

Allà el van trobar l'endemà, quan apuntava el dia. Amb el cos protegida les alforges, on guardava mercaderies precioses i un llibre que havia de fer arribar al batxiller... Com es deia aquell batxiller? Per molt que s'hi va esforçar no va aconseguir recordar del nom de l'home que li havia encarregat el llibre, només sabia que l'havia de lliurar personalment a algú i que sota cap pretext no l'havia de deixar a cap intermediari. Tampoc no recordava quina altra cosa havia vingut a fer a la vall. No va saber mai que havia vingut a casar-se.

Txaringo esperava l'home de Getaria que li havia donat paraula de matrimoni i mentre no arribava, com les altres noies en cabells, s'ocupava entre moltes altres coses del conreu i l'elaboració del lli de la casa.

Al llarg de setze anys, i per unes quantes vegades, la família havia enviat missatges a la costa per saber notícies del promès de Txaringo, no fos cas que fos mort i els alliberés del lligam. Però cada vegada els havien respost que el jove estava bé i que anava embarcat en un balener. La darrera vegada havia estat per l'advent de la tardor passada i la resposta va ser poc més o menys la mateixa de sempre: Ja vindrà, si és viu i té paraula.

Havia passat el temps i el promès no tornava. I Txaringo es feia gran esperant, i una dona només era valuosa si podia donar fills al seu home.

Cada any que passava era un fill de menys.

Ara feia cosa de cinc anys, Txaringo s'havia cobert el cap amb una lligadura discreta i s'havia dedicat amb cos i ànima a les labors del fil i del teixit sense pensar més en aquell home que potser no tornaria. I va començar a plantar plantes aromàtiques en un racó discret de l'hort, menta, orenga, alfabrega. I de mica en mica hi va anar afegint herbes remeieres, farigola, marialluïsa, camamilla. Hi havia calèndules, sajolida, alls silvestres, ortigues i sàlvia i hi havia fet créixer, malgrat les inclemències del temps, una gran mata de saüc, tal com anys enrere, quan era menuda, ho havia fet la seva mare i, abans que ella, la seva àvia. Encara recordava les vegades que havia ajudat la vella a preparar infusions, decoccions, emplastres i pocions. I tot el que

semblava una pràctica oblidada, anava retornant a la seva memòria així que les seves mans tocaven les herbes, les collien, les assecaven, les maceraven, les matxucaven i en feien remeis.

Aquella tardor, i després d'una tempesta infernal, un caminant perdut va arribar a la casa i els va demanar allotjament. Potser l'home s'assemblava al promès de Getaria. Potser no. Ningú de la casa no li va saber fer dir qui era ni què l'havia portat fins allà, ni de bon tros si venia a casar-se. La tempesta l'havia atrapat a mitja muntanya la nit anterior i això era prou perquè obrissin la porta a un caminant. Li van oferir un tupí de sopa i un grapat de castanyes i, un cop associat, un dels vailets el va acompanyar al racó de l'estable on hi havia la pallissa. I allà es va quedar un dia i un altre, fins que recordés d'on venia i on havia d'anar, van dir.

I van passar els dies. I va venir l'hivern.

Durant la jornada, el desconegut ajudava els homes en les feines de la terra i el bestiar per guanyar-se l'aliment i quan es feia fosc buscava un racó a la vora del foc i explicava coses de la mar que no li havien marxat del cap mentre les dones filaven. Va costar que elles li agafessin confiança. Al principi quasi ni l'entenien. Però les històries de mariners i viatges van anar obrint camins de llum en la ment esbullada de l'home perdut mentre que aplanaven vies d'entesa entre les parles distants, fins que una de les noies li va preguntar què era aquell llibre que duia quan l'havien trobat adormit sota el roure.

Com un llamp li van acudir les paraules, No parlis a ningú d'aquest llibre, i l'avís que si algú el descobria es posaria qui sap si en perill de mort. Va recordar el lloc on el tenia i es va dir a si mateix que aquella mateixa nit el canviaria d'amagatall per si algú l'havia vist desar-lo. I també li va venir, qui sap per quin viarany perdut, potser a través de la memòria del seu avi, que sempre tenia present com un far que el salvava de les tenebres més fosques, la història dels amors de Tristany i Isolda que corria d'una plaça a l'altra, recitada per tamboriners i firaries. I els va dir que el llibre pel qual preguntaven explicava aquesta història. I va començar a recitar-los tirallongues de versos que acudien a la impensada als seus llavis, de com un cavaller i una princesa, que era la promesa d'un rei, s'havien enamorat després de beure per error un filtre màgic, i les dones en van voler saber més. I entre el que recor-

dava de la història, que li venia a gropades enmig d'estrips de fosca, i el que es trobava als llavis sense prevenir-ho, l'home va anar inventant passos amorosos i escenes que feien riure i envermellir les dones a parts iguals. I unes i altres es preguntaven on podrien trobar aquell filtre amorós i com s'ho podien fer per imitar allò que els explicava aquell home descarat que venia de la mar i que adornava la seva parla amb formes desconegudes que elles mai no havien sentides, i que diu que eren corrents a la costa i que els venien dels gascons.

Un diumenge de finals de febrer, després d'una nevada, les dones es canviaven les avarques de sirgar pels camins per un calçat digne de trepitjar l'església i oir missa i se saludaven les unes a les altres, com cada vegada que hi acudien, protegides per l'amplitud de l'atri que s'obria davant la portalada lateral de l'església i les arrecrava del mal temps. A alguna d'elles se li va acudir parlar de l'home que s'estava a la casa d'Aritzeta de Dalt i de les històries que els animaven les vetllades a la vora del foc. I també va explicar la virtut del filtre amorós i de com tot allò venia detallat en un llibre, i que potser, tal vegada, qui sap, potser, en aquell llibre també hi hauria la fórmula del beuratge i algú que el sabés llegir els la podria dir.

No va ser fins a la nit que la conversa va arribar a les orelles del vicari de la parròquia, que era familiar de la Santa Inquisició, i tan bon punt ho va sentir es va fer el propòsit d'aclarir els fets i emparar-se del llibre pecaminós i de l'home sacríleg l'endemà mateix. I amb aquesta resolució se'n va anar a dormir.

Aquell mateix dia, prop de la mitjanit, mentre tothom dormia, Txaringo va anar a trobar aquell home allà a la palla, se li va ficar sota la flassada i li va donar escalfor. Si aquell era el seu home, hi tenia tot el dret, i si no l'era ja la perdonaria Déu. Fora, el vent xiulava i el torb escampava la neu en remolins glaçats. No cridis, li va dir ella a cau d'orella, soc jo. I va començar a acariciar-li el ventre mentre pensava que necessitava una filla que la cuidés quan seria vella, una filla a qui podria ensenyar el seu art de mans i deixar la seva herència i els guanys que trauria d'una vida de feina que aviat començaria a declinar. L'oncle potser rondinaria, Totes aquestes criatures sense pare! Però no trobaria res a dir d'ella, com tampoc no podria dir mai

res de totes aquelles dones que, arribades a la saó i sense dot o marit, buscaven tenir una criatura que les acompanyés a la tardor de la vida. Déu no els podia negar també això.

I aquell desconegut semblava tan fort...

L'home es va moure, endormiscat. Què busques?, li va dir. Aviat ho va saber i es va posar a la feina. La dona es va apartar la faldilla i va eixarrancar les cames, maldestra, mentre ell s'obria camí entre la roba. Ella va ofegar un crit quan la verga del foraster li va esqueixar el tel.

En acabat, abans d'anar-se'n a la cambra de dalt, on dormien les noies, Txaringo el va avisar que les dones havien xerrat sobre ell i el seu llibre a l'hora de missa i que era qüestió de temps que comparegués el vicari a demanar explicacions.

Aquella mateixa nit el caminant va partir i no el van tornar a veure més.

Encara no dormia Joan, l'amo jove de la casa de Goenaga, quan el foraster va passar molt a prop i un parell de vedells es van remoure als baixos de la casa, inquietos. Feia pocs dies que s'havia casat amb Marina, una de les filles de la casa d'Ibargoen, amb qui ja tenia dos fills, i a la nit li costava adormir-se. La casa de Goenaga, tal com ho indicava el seu nom, era la més alta de la vall i, tot i que estava arcerada i protegida de vents i tempestes, patia amb el fred cruent dels hiverns. El vent s'havia encalmat. La lluna, que els antics deien que era la cara de Déu que els mirava, quasi feia el ple. La nit era serena. Joan va seguir amb la vista aquell home que sirgava muntanya amunt fins que la seva figura es va perdre en un revolt del camí i llavors va entrar a l'escalfor de la casa, on la seva muller recollia la cendra de la llar de foc i l'amuntegava sobre de les brases perquè mantinguessin el caliu fins l'endemà.

La tardor de 1542, Txaringo va tenir un fill. I al cap del temps, seduït per les històries que en contaven les dones, aquest fill va voler seguir els passos d'aquell mariner que caçava balenes i va tirar pel camí de la costa, a Usurbil o a Donostia, on ja hi havia homes de la seva família que hi havien anat a treballar. Quan va arribar a la ciutat va entrar en una església per encomanar vida i sort a una Verge ad-

vocada dels homes del mar que, en lloc de protegir-lo en l'aventura, li va dirigir el cor i la mirada cap a l'art de la pedra, els colors, els volums, les formes i les volutes, la geometria dels espais i els equilibris de forces que sostenien sostres, cúpules i parets, cap als cartabons i el compàs. Perquè allà mateix, mentre badava entre arcs i columnes va conèixer un home que buscava aprenents. De manera que, en lloc d'embarcar-se, aquell jove va imaginar que un dia faria cases i palaus i, si era el cas, sants i marededeus.

Txaringo feia temps que era morta quan aquell fill seu pedrapiquer va estirar altres parents de la vall cap al noble art de la pedra. I un nebot seu, Andres Aritzeta, va deixar alguna petja en una sagristia de Donostia i qui sap en quants llocs més, senyals que duren tant o més que les històries. Fils de pedra que també són bons rastres de seguir, i tan consistents com els llinatges.

No, no, ningú no recorda el nom d'aquell caçador de balenes, insistia Luzia, l'àvia d'Inazio, al cap de molts anys. Només que va arribar una nit de llamps i trons i que es va quedar al baserri prou dies com per deixar-hi llavor. Venia d'aquest mar verd de vegades brillant, de vegades tan fosc que sembla negre, que comença al Cantàbric i continua fins als mars de la Xina i fins a les terres del glaç. El mar que travessen vaixells carregats d'or i pedres precioses, d'espècies aromàtiques i sedes fines, balenes, bacallans i besucs, comerciants i bandits. Un dia, quan el fill ja li creixia al ventre, Txaringo es va plantar a la vora d'un camp on floria el lli i va dir a les dones, Guaiteu, si us voleu afigurar com és, aquesta estesa de lli sembla ben bé el mar, que mai no s'està quiet i és ple de vida per dins i per fora. I no paraven de venir-hi abelles i papallones i les flors es movien i tot allò s'arissava com l'aigua d'un toll en un dia de vent. I només eren canyes de lli. Això en va dir Txaringo, que semblava el mar sense haver-lo vist mai, i cap de les dones que la sentien no havia vist mai el mar, només l'havien escoltat de llavis d'aquell home que els explicava històries, i a partir d'aquell dia, per afigurar-se com era, pujaven a veure el camp de lli i es quedaven allà badant mentre l'aire movia les tiges i remorejava, amb tota aquella estesa blava sobre el verd tendre que aviat s'assecaria i en sortrien les cabeces llenyoses i plenes de llavors al capdamunt del

que no era sinó una canya farcida de fil, perquè el mar també donava fruit i llavor i tanta gent en vivia i hi moria. I el camp de lli, passada la florida, com un cubell de sidra tèbia, encara es va continuar agitant algunes setmanes amb aquell soroll que fa la palla seca quan es remou, que sembla una cridadissa de garses, amb els colors barrejats, els grisos i els ocres de les vetes de terra dels camins i els tons del cel i dels boscos que acollien els esperits dels morts i apagaven els rugits de les feres, mentre Txaringo es posava les mans sobre el ventre que li creixia més i més, curull de vida.

I el van collir, el lli, i en van fer garbes i les van empouar.

Però l'home de Getaria ja se n'havia anat.

Havia pujat caminant per acomplir una promesa. De fet, havia vingut a desdir-se'n, encara que quan va emprendre el camí ni tan sols ell no ho sabia. Tampoc no sabia que no era ni el primer ni l'últim dels homes que trencaven les seves promeses o que, havent-les acomplert de sobte, fugien mar enllà o guerres enllà i no tornaven, i que les dones del país ja havien après a buscar-se la vida soles tement-se d'aquesta fatalitat. N'hi ha que diuen que el fill que va tenir la dona que l'havia estat esperant tant de temps era seu, però qui ho sap. Han passat tants anys!

Les dones sospiraven, arribades en aquest punt.

—Fixa't si n'han passat —deia aleshores Luzia adreçant-se a Inazio, el seu net—, que Txaringo i la seva germana Maria eren del temps de l'avi del teu besavi.

I tothom se n'admirava, de tot aquell temps i d'aquella memòria.

L'home de Getaria havia arribat amb un llibre que pocs en aquella contrada sabien llegir, continuava la vella, embalums grossos i menuts i alguns saquets de bona llavor de lli portuguesa. Tenia la veu fosca i els cabells llargs, la barba serrada i negra, com els seus ulls inquietos, les celles espesses, que s'ajuntaven amb un sol arc sobre els ulls, la pell treballada per la intempèrie i per la sal. Un home de mar fet i acabat. Però un cop en terra ferma i assentats els peus a la muntanya, va agafar la força i les maneres d'un geni antic. Diuen que, quan ell parlava, les flames de la llar dels avantpassats brillaven càlides i li ballaven follets lluminosos a les nines dels ulls, i els dits de les dones convertien en fil les floques de lli pentinat sense a penes adonar-se'n. Com si la força

del llamp que el va abatre però no el va destruir l'hagués embruixat. Havia pujat de la costa alguns odres d'oli de balena que durant molt de temps van il·luminar els somnis de les filadores. I quan se'n va anar, durant anys es va continuar parlant d'aquelles balenes gegantines i dels habitants de les Terres Noves, que vivien en cabanes de neu al gel del Nord envoltats d'ossos i llops tan blancs com la mateixa neu i que ajudaven els nostres pescadors a caçar-les i a fondre'n el greix. I de com els nostres baleners havien après paraules de la seva llengua i ells de la nostra i fins havien batejat una badia, on estassaven les balenes, en record seu. I sovint s'explicaven les històries de l'home del capot de mariner que una nit de tardor havia vist aquella llum suspesa entre les capçades dels arbres quan tornava a la nostra vall per complir una promesa. Això van dir, que havia vingut a acomplir una promesa, encara que ell ho negava, perquè tothom que havia conegut son oncle assegurava que era la imatge viva dels homes de cal Tristan. Durant molt de temps es va parlar d'aquell llibre del cavaller Tristany i dels seus amors amb una princesa que li deien Isolda, de resultes d'haver begut una poció màgica per error, i que això va procurar als amants tantes delícies com dolors, que així és la vida, que tot el que cura cou. El balener els ho explicava a les nits abans d'anar a joc i totes se l'escoltaven bocabadades. I diuen que amb l'excusa d'aquelles històries, Déu me'n guard de mentir que jo no hi era, però diuen que xerrant xerrant el balener va tenir les mosses més eixerides de la vall i algunes en van quedar prenys i van haver de córrer a fer net les que ho van voler. Que va ser per això que va haver de fugir corrents.

Txaringo no el va oblidar mai, el caçador de balenes, contava un altre dia Luzia mentre cargolava el fil amb els dits i engreixava el fus. Ni les dones del mas. Per això, quan ella ja era morta i enterrada i ell feia anys i panys que se n'havia anat, encara s'entretenien repetint les aventures del Tristany. I bullien la llet i torraven les castanyes i omplien el tupí amb llet i porros silvestres, que tot això n'era ple, de porros, i xarrupaven aquella porrussalda quan descansaven de filar i teixir. Els agradava sentir les històries d'un llibre que s'havia perdut, la seva cara s'il·luminava quan algú les repetia i els ulls entelats d'amona Luzia, que quasi no hi veien, s'endolcien en recordar-ne uns passatges que

potser no han existit mai però que ella se sabia de memòria. Les dones reien, protestaven, defensaven aquest o l'altre, segons convingués.

—Ara tot això és pecat —deia Luzia—, que Déu ens perdoni.

—I l'home de les balenes? Què va passar?

—Ja us ho he dit. Que se'n va anar una nit, de sobte, tal com havia vingut.

—Però per què?

—Per què, per què, que tot ha de tenir un perquè?

—Estaria bé, sí.

Luzia aturava els dits i feia veure que es quedava pensant un moment. Sempre era el mateix. Llavors deia:

—Mai no es va saber. Van córrer moltes veus. Una d'aquestes històries diu que en algun moment les comes el van portar al rierol, a les tolles, i que li va semblar reconèixer-hi un lloc on una remeiera o tal vegada una sorgina li havia dit en somnis unes paraules que no va entendre i que ara se li feien clares com el dia. Quan tornis a la vall, moriràs, li havia dit la bruixa, i si fuges pensa que, vagis on vagis, la mort ja hi serà, perquè la mort sempre t'esperarà al lloc on t'amaguis per evitar-la, que tu ets de la mena del peix, que fora de l'aigua s'ofega i es mor.

—I això què vol dir?

—Ell s'ho devia entendre. Diuen que una por blanca i espessa el va travessar de cap a peus. Va córrer a desfer el camí que l'havia portat a la casa que l'acollia per tornar a la costa i escapar de la maledicció de la fetillera, sabent que embruix de dona no travessa la mar i peix a l'aigua no mor ofegat. I va buscar un vaixell balener i s'hi va enrolar.

—Però per mi que va ser el llamp el que li va fer l'encanteri.

—Qui ho sap... Un llamp sempre serà un llamp.

Luzia de mica en mica abaixava el to de veu quan ho explicava. Ningú no en recorda el nom, però sí les històries, deia. I amb les històries, les balenes, la memòria de la noia promesa, de les joves enganyades i del llibre del Tristany.

El foc crepitava, espurnejant. Eren els genis de la llar.

Llavors Luzia, amb veu tremolosa, els deia que molts anys més tard de tot allò, ella mateixa ja era una jove fadrina, un home que fugia del terrible setge d'Hondarribia de 1638, on els havia portat

la guerra entre Castella i França, els va explicar que la figura d'un caçador de balenes amb un capot fosc s'apareixia de tant en tant i de manera misteriosa a la coberta dels baleners que feinejaven més cap al nord, i que l'aparegut s'afegia als homes que brandaven els arpons a les xalupes i els ajudava a caçar, que recollia corda i plantava cara a les ones sense descans, i que acabada la feina, ensangonat de cap a peus, moll fins als ossos, es fonia en la broma del capvespre tan misteriosament com havia arribat. I que no l'havia vist només un, sinó que s'hi havia trobat un balener i un altre i un altre, a la boca del Sant Llorenç, a les Terres Noves, o al nord d'Islàndia. Sempre aquell home del capot fosc, incansable, sorrut, tenaç, malgrat el pas de les dècades i el canvi de geografies, amb els ulls negres guspirejants, els cabells foscos lligats en una cua, un arc de celles espesses sobre els ulls, la barba serrada i les mans clivellades per les labors de la mar, amb aquell accent del parlar de Getaria que alguns reconeixien entre els renecs dels moments més durs del combat a mort amb la balena. Perquè potser és veritat que el promès de Txaringo, l'home tocat pel llamp, no té repòs i que el seu esperit vaga per la mar encalçant balenes allà on encara n'hi hagi perquè no va saber quedar-se en terra ferma on hauria pogut tenir dona i fills, com tothom. Perquè la balena és com un dimoni que s'apodera de la teva ànima i ja no la saps deixar mai més fins que no hi combats a mort, i guanya ella o guanyes tu, però si guanyes tu saps de seguida que no és la que buscaves i que el teu viatge encara no té final. Això deia l'home que venia d'Hondarribia, salvat de miracle de la fam i el carnatge d'aquell setge horrorós. I així ho repetia, paraula per paraula, Luzia. I en sentir-la, les dones s'estremien de temor.

ZEZILIA,
LA DONA QUE PARLAVA
AMB LES ABELLES

Zezenia havia sortit de bon matí i es mirava aquells quatre rusc verticals que hi havia a poca distància de casa, arrecerats a sol ixent. Semblaven quatre cares monstruoses amb els forats dels ulls i el de la boca per on entraven i sortien abelles sense parar. Sentia l'olor de la mel, barrejada amb les aromes de la flor del bruc, del cirerer d'arboç i de les pomes madures. Es meravellava de pensar com aquelles personetes diminutes eren capaces d'emportar-se la dolçor i la fragància delicada de les flors i com eren capaces de perfumar aquella delícia que era la mel amb record de tot allò que havien tocat. Va pensar que, quan faria cordó de cera per a les ànimes amb les bresques foses i fil de lli, atraparia totes aquelles aromes del bosc perquè cremessin a l'església en memòria dels difunts familiars.

Es va atansar al rusc més vell, el primer que havia armat la mestressa anterior, al cel sigui, la que tenia aquell do per parlar amb els animals, la que havia mort tan jove. Li va semblar sentir la seva presència càlida que l'animava. No els tinguis por, t'han de conèixer, han de saber que es poden fiar de tu, li deia des del més enllà, parla a la reina, parla-li de cor i ella ho sabrà, parla-hi i totes et seguiran allà on els diguis que vagin.

L'eixam s'havia mantingut al mateix rusc un any darrere l'altre d'ençà que la mestressa antiga havia après a treure'n la mel sense ofegar-les, salvant-los la vida amb la mica de fum just. Als altres rusc, els més nous, hi havien anat i vingut eixams vells i eixams nous, però quasi mai no havien quedat buits. Ningú com aquella dona, en tots aquells anys, no havia estat tan a prop de les abelles.

Brunzien quan Zezilia s'hi va acostar. I van callar de sobte mentre ella els anunciava el seu nom, de primer balbucejant, sense saber si la seva veu les espantaria, com les espanta el tro o els sorolls intensos, i sortirien de sobte embogides a clavar-li els fiblons i moririen. I a poc a poc, amb la dolcesa de qui se sap empara dels febles i ajuda dels forts, els va anar dient qui era i d'on venia. Soc la dona de Joanico, va dir per començar, com si ho haguessin d'entendre. Va sentir un zumzeig suau, com de resposta, que va callar quan ella va tornar a parlar-los. Llavors, de mica en mica, els va anar contant les novetats del mas, com ara que ella en seria la mestressa, i en acabat va passar rusc per rusc a saludar-les totes.

En arribar a casa, Zezilia va acabar de netejar aquell bocí de tronc de castanyer podrit que havia estat buidant per fer-ne una arna. Al cul hi va posar una mica de mel i una mica de compota de poma perquè, si s'hi aixoplugava un eixam perdut, les abelles no haguessin de passar gana a l'hivern. I el va penjar a la part de fora de la finestra de la cuina. Potser aquella tardor tindria sort.

I sí, Zezilia va ser una dona afortunada durant els anys que va viure.